

II. Abdülhamid ve İslamcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar

II. Abdulhamid and Islamists: Opposition, Misconceptions and Regrets

İbrahim Halil OZAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi (Mezun)

Van Yüzüncü Yıl University, Institute of Social Sciences, Postgraduate Student

Van / Turkey

ibrahimhalilozan@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0846-8404

Mehmet Salih ARI

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları

Anabilim Dalı

Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts

mehmetsalihari@yyu.edu.tr

ORCID orcid.org/0000-0002-3498-8913

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Ağustos-25 Aralık / August-December 2020*

Kabul Tarihi / Date Accepted: 02 Kasım-27 Aralık / November-December 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Ozan, İbrahim Halil, Mehmet Salih Arı. "II. Abdülhamid ve İslamcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar". *Van İlahiyat Dergisi*, 8/13(Aralık 2020): 1-21.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by turnitin. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All rights reserved.

* Makale, yayın esnasında sistemden silinmiştir. Meydana gelen sorundan dolayı sistem tekrar açılarak yazı, ikinci kez işleme alınmıştır. Yukarıda verilen ilk tarihler, normal zamandaki tabii süreci ifade ederken ikinciler ise problemden dolayı ortaya çıkan değişimi göstermektedir.

“Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, çağdaşları başka bir Sultan Hamid’in meydana gelmesine sebep olacaktı.”

Said Halim Paşa

Özet*

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in yeniden ilanı için II. Abdülhamid'e karşı yürüttükleri muhalefete dönemin bazı ulema ve İslamcı aydınlarının da katıldığı bilinmektedir. İslamcıların bu muhalefete katılmalarının en önemli nedeni, ulema sınıfının geleneksel gücünü kaybetmesinin yarattığı endişelerden kaynaklanmış ve buna bağlı olarak da modernleşmeyle beraber devletin giderek laikleşen yapısına bir müdahale olarak düşünülmüştür. İslamcı aydınların muhalefete katılmasıyla beraber hem dindar halk kesiminin Meşrutiyet'e bakışı değişmiş, hem de Abdülhamid karşıtı muhalefet güçlenip artan bir toplumsal desteğe sahip olmuştur. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra iktidarı ele geçiren İttihatçıların devlet yönetimindeki tecrübesizliklerinin yarattığı huzursuzluk yönetim karşıtı muhalefetin güçlenmesine neden olmuştur. İttihatçılarla işbirliği yapmış olan ve bu işbirliğinden umduklarını bulamayan İslamcı aydınların da İttihat Terakki'ye yönelik eleştirilere katılarak daha muhalif bir pozisyon almaya ve yeni değerlendirmeler yapmaya başlamışlardır. Bu yeni değerlendirme ve özleştiriler Abdülhamid dönemini tamamen olumsuzlayan bir çerçevede olmamakla birlikte, hata ve yanlışların itirafı olmaları açısından önemlidir. Osmanlı tarihinde adı İttihat-ı İslamla neredeyse özdeşleşmiş bir padişaha İslamcıların hangi gerekçelerle muhalefet ettiği ve bunu hangi argümanlarla savunduğu, kendilerinin sınıfsal bir mirasçısı olarak görülebilecek olan ulema sınıfıyla medreselerin Abdülhamid'le sorunlu ilişkilerinin bu muhalefeti ne derece etkilediği önem arz etmektedir. Bu çalışmada İslamcıların; Sultan Abdülhamid'e muhalefetinin sebepleri araştırılmakta, İttihat ve Terakki deneyimi ve sonraki dönemde yaşadıkları tecrübelerden yola çıkılarak uzun süreli iktidarda kalan bu padişah ile ilgili yanlış, pişmanlık ve itiraflarını dile getiren İslamcıların görüşleri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Meşrutiyet, II. Abdülhamid, İslamcılık, İttihat ve Terakki.

Abstract

It is known that some of the ulama and Islamist intellectuals participated in the opposition against Abdulhamid II. For the re-announcement of Constitutional Monarchy of the Committee of Union and Progress. The most important reason for the Islamists to participate in this opposition stemmed from the concerns caused by the loss of the traditional power of the ulema class, and consequently it was considered as an intervention in the increasingly secular structure of the state with modernization. With the participation of the Islamist intellectuals in the opposition, both the religious people's view of the Constitutional Monarchy changed, and the opposition to the anti-Abdulhamid II. got stronger and increased social support. After the abolition of Sultan Abdulhamid, the Unionists who seized power after their deprivation in the state administration and the Islamist intellectuals who did not have expectations from the Constitutional Monarchy, revised their criticism of the previous period. Although these new evaluations and self-criticisms are not in a framework that completely affirms the Abdulhamid period, they are important in terms of being confessions of mistakes and errors. In Ottoman history, it is important to the extent to which the Islamists opposed to the sultan whose name was almost identified with the Union and the Islamist, and with which arguments he defended, and the problematic relations of the madrasahs with Abdulhamid, which could be seen as a class inheritor. In this article, Islamists; The reasons for their pposition to Sultan Abdulhamid are investigated, and the misconception, regret and confessions regarding this sultan who remain in power for a long time are evaluated based on the experience of the Union and Progress and their experiences in the following period.

Keywords: Ottoman History, Constitutional Monarchy, Abdulhamid II., Islamism, The Committee of Union and Progress.

* Bu makale, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Proje Süreçleri Yönetim Sisteminin (BAPSİS) desteklediği SYL-2017-5200 nolu “Meşrutiyet Dönemi İslamcılarına Göre II. Abdülhamid” adlı proje kapsamında yazılmıştır.

Giriş

Sultan Abdülhamid'in saltanat dönemi, önceki dönemlerle kıyaslandığında gerek iç gerekse dış politikada çok daha karmaşık sorunların ve gelişmelerin yaşandığı bir devir olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemin kısa bir panoramasını yapmak, Abdülhamid'in politik arenadaki tercih ve tutumlarının nedenlerini, "istibdatçı" yönetim anlayışının arka planındaki kişisel ve dönemsel koşulları ve Osmanlı'yı "devler arenasında" ayakta tutma konusundaki gayret ve çabalarının görülmesinde önemli bir işleve sahip olduğu görülecektir. Sultan Abdülhamid, birçok yönüyle geleneksel Osmanlı yönetim anlayışını devam ettirirken, bir yandan toplumsal değişim ve modernleşmeye olanak tanıyan icraatlarıyla Tanzimat döneminde başlayan batılılaşma çabalarının kararlı bir sürdürücüsü olmuştur. Batılı devletlerle yaşanan çatışmalardan dolayı da batı kültürüne karşı toplumu korumayı amaçlayan daha muhafazakâr bir sultan profili çizmiştir.

Sultan Abdülhamid, gerek yaşadığı dönem gerekse günümüzde oldukça farklı değerlendirmelere, birbiriyle çelişen çalışmalara, yorumlara konu olmuştur. Bu durumu, dönemin karmaşası ve hızlı değişimine sultanın verdiği çoklu tepkilerin farklı değerlendirmelere yol açmasına bağlayabiliriz. Sultan Abdülhamid'in yeterince doğru anlaşamadığına değinen İngiliz tarihçi Carolin Finkel, Abdülhamid'in yaşadığı bu talihsizliği tespit ederken tarihin ve tarihçilerin II. Abdülhamid hakkında adil bir yargılama yapamadığı tespitinde bulunur. Ona göre tarih bu padişahı diğerlerine göre çok daha sert bir şekilde yargılamıştır. Abdülhamid, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda eleştirdiği her olgunun odağında yer alan simgesel bir isim değerindedir.¹

Çalkantılı bir dönemde Osmanlı tahtına geçen Sultan Abdülhamid, can çekişen bir İmparatorluğun ömrünü uzatmak, devletin içinde bulunduğu sorunları çözmek amacıyla kendisine bağlı bir bürokratik ağ oluşturmuştur. "Yıldız Sarayı'ndaki az sayıda personeli bütün yürütme ve yasama erkini ellerinde tutuyorlardı. Bu yönüyle otoritenin merkezileştirilmesi Osmanlı tarihindeki en yüksek seviyesine çıkmıştı."² Geliştirdiği idare tarzı, içeride güçlü bir muhalefetle karşılaşmıştı. Osmanlı'nın dağılmasını önlemek amacıyla farklı çözümler öneren bu aydınların ortak paydası, Abdülhamid karşıtlığı üzerine kurulmuş olan Meşrutiyet talebiydi.

¹ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa*, Çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 433.

² Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması-Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Çev. Şiyar Yalçın, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 270.

Abdülhamid'in mutlakiyetçi yönetimine muhalefet eden İttihatçılar, Meşrutiyet yönetimini toplumun ve devletin içinde bulunduğu sorunların çözümünde yegâne model olarak kabul etmişlerdi. II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarını da bu kanaatleri paylaşan kişiler olarak Abdülhamid'e karşı oluşan muhalefetin içinde yer almışlardı. Sultana karşı gelişen muhalefete, karar alma süreçlerinden giderek kendilerini dışlanmış hisseden ulema ve onların politik arenada giderek öne çıkan temsilcileri olan İslamcı aydınlar da destek verdiler. Abdülhamid'e karşı muhalefet eden İslamcı aydınlar, İttihatçıların Meşrutiyet talebine destek vermekle beraber içinde yer aldıkları zümrenin geleceğine dair bazı kaygılar da taşımaktaydılar. Bu kaygılar, devletin batılılaşma ile birlikte içine girdiği yolun giderek devletin dini karakterini zayıflattığını, buna bağlı olarak ulema ve medrese kökenli aydınların da etkinlik alanını daraltarak onların güç yitirmesine neden olmasına dayanmaktaydı. Bu kaygılarla Abdülhamid'e karşı çok güçlü bir muhalefet yürüten İslamcılar, Meşrutiyet'in ilanı ve ardından Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra yönetime geçen İttihatçıları desteklemişlerdi. Bu durum abartılı olsa da 1908'in bir "ulema devrimi" olarak değerlendirilmesine neden olmuştur.³ Ancak 31 Mart Olayı'ndan sonra II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle devlet iktidarı büyük ölçüde İttihat ve Terakki'nin kontrolüne geçti. Devlet yönetiminde tecrübesi olmayan İttihatçılar, Abdülhamid dönemimdeki kadroları bir süreliğine kontrol edip yönlendirmekle tecrübesizliklerini giderme yoluna gittiler. Bu koşullarda sergiledikleri kötü yönetim pratikleri İttihatçılara karşı tepkilerin giderek artmasına yol açtı. İttihatçıların kötü yönetimi, zamanında Abdülhamid'e muhalefet etmiş olan İslamcılarda hayal kırıklığı yaratmıştı. Bu durum İslamcılarının Abdülhamid'e dair söylemlerinde özeleştiri yaparak bazı pişmanlıklarını dile getirmesine neden olmuştur. İttihat ve Terakki'ye yönelik olarak dile getirilen bu eleştirileri doğrudan Abdülhamid dönemine övgü veya daha önceki dönemlerde dile getirilen eleştirilerden dolayı duyulan bir pişmanlık olarak değerlendirmenin ötesinde yeni koşulların getirdiği bir iç muhasebe olarak görmek daha isabetli bir yaklaşım olur.

1. İslamcılarının II. Abdülhamid'e Muhalefet Etme Nedenleri

II. Meşrutiyet dönemi İslamcı aydınlarının, Yeni Osmanlıların düşünsel mirasını birçok yönüyle sahiplendikleri ve bunu İslamcı düşünce çerçevesinde yeniden canlandırdıkları söylenebilir. Bunun en açık görüldüğü alan Meşrutiyet taraftarlığıdır. Meşrutiyet yönetimi karşıtlığı içine yerleştirilen II. Abdülhamid'e muhalefetleri de bunun en açık sonuçlarından

³ Yakooob Ahmed, "Sultan II. Abdülhamid Karşıtı Ulema", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*. (Ed.) Fahrettin Gün- Halil İbrahim Erbay, (İstanbul: Milli Saraylar Yayınları, 2007), 350.

biridir. II. Abdülhamid aleyhtarlığının bir araya getirdiği farklı ideoloji mensupları, Meşrutiyet'in ilanı için yoğun bir iş birliği içerisine girmişlerdi. Bu dönemin “bütün okur-yazarları Abdülhamid’e muhalefeti adeta namusun birinci şartı saymışlardır.”⁴

İslamcılar açısından Abdülhamid’e muhalefet etmenin İttihat ve Terakki’yle örtüşen bazı yönleri olmakla birlikte, kendilerine mahsus bazı problemleri de vardır. Meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi, Kanun-i Esasi’nin yürürlüğe konulması, Mebusan Meclisi’nin yeniden açılması, basın üzerindeki sansürün kaldırılması, hafiye ve jurnal uygulamasının kaldırılması gibi dönemin tüm muhalif kesimlerinin talepleri İslamcılar tarafından da talep edilmekteydi. Ancak İslamcılar açısından ulemanın gittikçe bozulan durumu devletin ve toplumun geleceği açısından daha hayati bir önem arz etmekteydi. Abdülhamid’in ulemaya ve medreselilere yönelik tutumuna bakarak İslamcıların Abdülhamid’e yönelik muhalefetlerinin nedenlerine dair bazı ipuçlarını bulabilmek mümkündür.

2. II. Abdülhamid ve Ulema Sınıfı

Sultan Abdülhamid’in İslamcılarla ilişkisini doğru bir çerçevede değerlendirebilmek için İslamcı düşünürlerin bir prototipi olarak görebileceğimiz ulema sınıfıyla Sultan arasındaki ilişkilerin seyrine kısaca değinmek yerinde olacaktır. II. Abdülhamid’in ilmiye sınıfı ve medreseler hakkındaki kanaatleri dönemin genel kanaatleriyle örtüşen bir biçimde olumsuzdu. Ancak Abdülhamid için medrese ve ulemanın daha olumsuz olarak görülmesinin nedeni, Osmanlı tarihinde sıkça görülen padişah değişikliğinde ulemanın oynadığı rolle ilgiliydi: “Abdülhamid, amcası Abdülaziz’e karşı girilen darbeye medrese öğrencilerinin oynadığı rol nedeniyle ilmiyeden ürküyordu. Abdülhamid, Abdülaziz’in tahttan indirilmesine ve kardeşi V. Murad’ın hal’ kararına cevaz veren Şeyhülislam Hayrullah Efendi’den kurtulmak için 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın koşullarından yararlanarak önce O’nu Medine’ye, sonra Taif’e sürdü. Mithat Paşa’nın sürgününden üç gün önce Hoca Şakir Efendi’yi kabul edip ‘softa taburuna’ para yardımında bulunması Abdülhamid’in endişe ve korkularını gösterir”⁵

Osmanlı Devleti’nde çıkan birçok isyanda ulemanın doğrudan ya da dolaylı olarak yer aldığını ifade eden İhsan Sungu’ya göre, “Devlet-i Osmaniye’nin tevarihî tetebbü olunsa lâakal yüz büyük ihtilal görülür ve anlaşılır ki onlarda ulema-yı İslam beş kere saray-ı hümayuna gitti ise doksan beş kere de yeniçeri kışlalarını tercih eylemiştir.”⁶ Sungu’nun

⁴ Necmettin Alkan, *II. Abdülhamid ve Jön Türkler* (İstanbul: Selis Kitaplar), 2009, 70.

⁵ Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul: Gür Yayınları, 1987), 182.

⁶ İhsan Sungu, (1999). “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat II* (Ankara: MEB. Yayınları, 1999), 809.

yukarıdaki tespiti abartılı olsa da ulemanın zaman zaman isyanların çıkmasında kışkırtıcı bir rol oynadığı olgusal gerçekliğine işaret etmektedir. Bu duruma bizzat tanıklık etmiş olan II. Abdülhamid'in bu sınıfa karşı takındığı menfi tavrın nedeni anlaşılabilir. Abdülhamid'in tahta geçişinden önce tanık olduğu bu olaylar, ulemanın taht değişikliğinde oynadığı rol Sultan'ın ilmiye sınıfına kuşkuyla bakmasına neden olmuştur. Abdülhamid, "ilmiyenin yeniden canlandırılmasından son derece endişeli idi. Onun taktiği, ulemanın bir batağa saplanıp yok olmasını izleme yönündeydi"⁷ Bundan dolayı da bu zümreye karşı açık bir cephe almak yerine onu kaderine terk etmeyi daha doğru bulmuştur. II. Abdülhamid'in ulema ve meşayihaya karşı takındığı menfi tavırda dönemin cereyan eden birçok olayının etkisi kuşkusuzdur. Mayıs 1876'daki Softalar Kıyamı, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin verdiği fetva, ulema ve talebe-i ulûmun Mithat Paşa ve anayasa hareketini desteklemesi Abdülhamid'e bu kesime karşı daha dikkatli olunması gerektiğinin uyarısını vermişti.⁸ Balkanlar'daki olaylara verdiği tepkilerle bir manevra alanı sağlayacak bir kitle ve kamuoyunun ilgili bir parçası olduklarını göstermiş olan ulemaya karşı ihtiyatlı olmak ve yakından denetlemek gerektiği düşüncesi, Abdülhamid'in ulemaya karşı izlediği politikanın genel çerçevesini belirlemiştir.⁹

Muhaliflerini titizlikle gözetleyen Abdülhamid, medrese öğrencilerinin kitlesel eylemler yapabilecek potansiyel bir güce sahip olmasının, tetiklemesi olası toplumsal olaylar içindeki rolünün kaynaklık ettiği alarm durumunu şu sözlerle dile getirir: "Yeni Osmanlıların İstanbul'daki sayıları on binleri bulan, softa denilen talebe-i ulumu etkileyebilmiş olmaları kuşkusuz Abdülhamid gibi titiz bir gözlemcinin dikkatinden kaçmamıştır". Kitle halinde siyasal eyleme kalkışan tek grup o dönemde softalardı. Üç aylarda Rumeli ve Anadolu'ya cerre çıkıyor hem para kazanıyor hem de en doğru kanaldan taşra halkının nabzını tutabiliyorlardı. İstanbul'daki ortamları ise artık eski miskinane havası değildi. Sadece ilim yapmıyor, gazete de okuyorlardı. Aralarında Fransızca öğrenmeye kalkışanlar bile vardı"¹⁰

Sultan Abdülhamid'in ulema sınıfına olumsuz bakmasının bir diğer önemli nedeni bu sınıfın modernleşme karşısındaki tepkisel tutumudur. Modernleşme çabasındaki İmparatorluğun geçirdiği dönüşümün sonuçlarından olumsuz etkilenen ulema, gelecek endişesi içerisinde, yapılan yeniliklere temkinli yaklaşmıştır. Bu durumun farkında olarak II. Abdülhamid "Avrupa'dan gelen her şeyi şüphe ile karşılayan, pek çok defa fermanlarımızı

⁷ Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, Çev. Metin Çulhaoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 178.

⁸ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İz yayıncılık, 1994), 50.

⁹ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Bertay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 213.

¹⁰ Koloğlu, *Abdülhamid*, 99.

aldığı anda yakan ulema sınıfının aksülamelini de hesaba katmak gerekir,”¹¹ diyerek atacağı her adımda ulemadan gelebilecek tepkileri de hesaba katmak zorunda kalmıştır. Ulema sınıfının muhafazakârlığından dolayı eğitim sisteminin modernleştirilemediğinden yakınan II. Abdülhamid, zamanın icaplarına uygun bir eğitim sisteminden yanadır: “Ulemamızın ifrat derecede muhafazakâr olmasından dolayı, yüksek mekteplerimizi modern hale getirmek çok güçtür. Kahire’deki el-Ezher Üniversitesi’nin, talebelerimizi çekmesinin yegâne sebebi zamanın icaplarına uymanın elzem olduğunu anlamış olmalarındandır. Bizde de ulu dinimize layık mümtaz ilim adamları yetişmedikçe, İstanbul Darülfünunu Kahire’dekinin dûnunda kalmaya mahkûmdur”. Mehmet Akif’in de okuduğu Halkalı’daki Ziraat Mektebi’ni açtırmak için çok ısrar etmek zorunda kaldığını belirterek, burada tedrisat, bütün talebe için meccani olacak, tecrübeler tahsis edilen tarlalardan laboratuvarlardan vs. istifade edilecek bir eğitim sistemine ne kadar istekli olduğunu göstermiştir.¹²

Devletin örgütlenmesinde İslam’ın belirleyici bir role sahip olduğu Osmanlı Devleti’nde, çoğunluğu oluşturan Müslüman tebaanın sadakatini temin etmek isteyen Sultan Abdülhamid, şahsi bir himayeye dayandırmak istediği bir egemenlik biçimi kurarak merkeziyetçi devlet yapısını güçlendirmek istemişti. Ancak ulemaya çeşitli nedenlerle duyduğu güvensizlik ulema sınıfının muhalefete katılmasına yol açmıştır. Ulema sınıfının, Osmanlı modernleşme süreciyle beraber sarsılan konumu II. Abdülhamid döneminde daha kritik bir noktaya ulaşmıştı. Abdülhamid döneminde eğitimdeki artan modernleşme çabaları medrese ve ulemanın korkularını, kaygılarını arttırmıştır. İttihat Terakki’nin giderek güçlenen muhalefetini bir fırsat olarak değerlendiren ulema sınıfı muhalefete katılarak Meşrutiyet’in ilanı için çaba göstermiştir. Abdülhamid ile ulema sınıfı arasındaki gerilimli ilişki iki taraf açısından da olumlu sonuçlar doğurmayacaktır.

İlmiye sınıfının Abdülhamid döneminde ihmal edilmesi, gelişmelerinin engellenmesi, bir tehdit unsuru olarak takibata uğramalarının bir sonucu olarak muhalefet safına geçen İlmiye mensupları, İttihat ve Terakki’yi bir kurtarıcı güç olarak selamlarken, belki de ilmiye sınıfının yeni dönemde üstleneceği önemli görevlerin hevesiyle İttihat ve Terakki’ye karşı şükran duygularını ve hayranlıklarını Mustafa Sabri Efendi *Beyan’ül-Hak* dergisinin ilk sayısında ‘Beyan’ül-Hak’ın Mesleği’ başlığıyla yayınladığı yazısında ilmiye sınıfının Sultan Abdülhamid’in ulema ve medreselere yönelik menfi tutumunun yarattığı hayal kırıklığını ve

¹¹ Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1987), 194. Hatıralara dair spekülasyonlar göz önünde bulundurularak ve ihtiyat payı bırakılarak bu kaynak kullanılmıştır. Sultan Abdülhamid’in hatıralarına dair geniş bir tartışma için şu makaleye bakılabilir: Ali Birinci, “Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri Meselesi”, *Divan İlmi Araştırmalar*, 19 (2005/2), 177-194.

¹² Sultan Abdülhamit, *Hatırat.*, 190.

İttihat Terakki yönetiminden ulemanın gelecek dönemde üstleneceği yeni rollerin heyecanıyla şunları ifade etmiştir:

Geçen devirde ilmiye tarfı ve talebe-i ulûm jurnalciler için en geniş geçim kaynağı, en hazır bir vesile durumunda bulunduğundan, bu hainlerin, bizim kadar hiçbir sınıf ve mesleğin ve terakki yolunu kapamadıkları hususu da durumumuzu yakından bilenlerce kabul edilen bir hakikattir. Buna göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hamiyetli mesaisi, herkesten çok bizim hesabımıza şükre değer olduğu ölçüde bizim de kendilerine karşı mazur olacağımız tabiidir. Bugün Allah'a hamdolsun terakki ve tekâmülümüz için hiçbir mani kalmamıştır. Dün hamiyet vazifelerini ifa etmede cemiyete önderlik edemediysek bugün tabi olmak ve arkadan gitmek vazifesini yapmakla elden kaçırdıklarımızı telafi etmeye çalışacağız.¹³

3. II. Abdülhamid'in Medreselere Yönelik Tutumu

II. Abdülhamid'in, eğitim sisteminin modernleşmesi için gösterdiği çabalar ve modern okulların açılmasına verdiği önem düşünüldüğünde, buna karşı bir ayak bağı olarak gördüğü medreselere karşı olumsuz tutum takınması anlaşılabilir bir durumdur.¹⁴ Ancak Abdülhamid'in Avrupa'dan gelen fikir ve yenilikler konusundaki temkinli tutumunu dikkate aldığımızda, medrese ve ulemaya bu kadar karşı durması yadırganabilir.¹⁵ Sultan Abdülhamid'in medrese konusundaki menfi tavrının önemli bir nedeni de bu kurumun, devletin ihtiyaç duyduğu memur ve bürokrat sınıfını yetiştirebilecek niteliğe sahip olmamasıdır. Maarif nazırlarından Münif Paşa'ya söylediği şu sözler medreselilerin gözden çıkarıldığını göstermektedir: “Terakki, ilim ve fen ile mektepten çıkmış diplomalı efendilerin istihdamıyla mümkündür.”¹⁶ Bu ifadeler, Abdülhamid'in devletin eğitimdeki yönelimlerine dair önemli ipuçları vermesinin yanı sıra medreselere yönelik olumsuz tutumun bir nedeni olarak da istihdam alanlarının kısıtlanmasını göstermektedir.

¹³ Mustafa Sabri, “Beyan'ül-Hak'ın Mesleği”. *Beyan'ül-Hak I/1*, 22 Eylül 1324/ 5 Ekim 1908, 1.

¹⁴ Abdülhamid'in genel olarak öğrenci hareketlerinden çekindiğine ve sevmediğine dair Ali Cevat Bey şu bilgileri verir: “İlkaat ve tesvilat ve bazı istidlalat ve istitlaat neticesi olarak zat-ı şahaneleri mekteb talebesinden ve bahusus Mekteb-i Harbiye talebesinden muhteriz bulunur idi. Cuma selamlığına getirilen Harbiyeli öğrencilerin, padişahı alkışlamamaları ve “padişahım çok yaşa” duasına iştirak etmemeleri ve padişahın mutad olduğu üzere ikram ettiği çayı ve bisküviyi red ederler” Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi* (Ankara: TTK. Yayınları, 1985), 22.

¹⁵ Sultan Abdülhamid hatıralarında Avrupa'dan gelecek fikirler konusundaki kaygısını şu şekilde dile getirir: “Avrupa'dan gelen yeni fikirler bizim için büyük bir felaket ve tehlike kaynağı teşkil etmektedir” (Sultan Abdülhamid, 2016, 197).

¹⁶ *Sultan İkinci Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim I*, Haz. Atilla Çetin (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016), 12.

Medreselilerin, batılılaşma konusundaki açık muhalif tutumları, eğitimi modernleştirmek gibi bir vizyona sahip olan Sultan Abdülhamid için aşılması gereken bir engel durumundaydı. Batılı çizgideki reformlara karşı çıkan *talebe-i ulum* ya da *softa* adı verilen medreselilere karşı Abdülhamid’i ihtiyatlı durmaya yönelten bir diğer öge de son birkaç yıldan beri İstanbul politikasındaki artan etkinlikleridir. “Bir kere ihtilale bulaşanlara asla güvenilemeyeceği” şeklinde bir ilkeye sahip olan Abdülhamid, saltanatının başlangıcında hediyeler dağıtmış, Cuma selamlıklarında heyetlerini kabul etmişti. Ancak bunların İstanbul sokaklarında arkası kesilmeyen gösterilerinden rahatsızlığını her fırsatta dile getirmiştir.

Medreselerin ihmal edilmesi ve ilmiye sınıfının zayıflatılması, II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarının Abdülhamid’e karşı muhalefet etmelerinin önemli gerekçelerinden biriydi. Medreselere yönelik eleştirilerin önemli bir kısmına İslamcılar da eşlik etmelerine rağmen, iki taraf arasındaki en belirgin fark; İslamcılar medreselerin ıslahından yanayken hem Abdülhamid hem de dönemin bazı batıcı aydınları medreselerin zamana yayılan bir ihmalle yok olmalarından yanaydılar. II. Abdülhamid, bu sebeplerden ötürü medreselerle ilgili ıslahat taleplerine aldırmadan, onları susturmanın yoluna bakmıştır. Ta ki saltanatı boyunca en çok korktuğu şey, yani Şeyhülislam fetvasıyla hal’ edilene dek bu durum devam etmiştir.

Abdülhamid’e Dair İslamcılardan Önceki Bazı Aydınların İtirafı

II. Abdülhamid, otuz üç yıl süren saltanatının önemli bir kısmında yoğun bir muhalefetle karşılaşmıştı. Muhalefetin bu kadar kitleselleşmesi, eğitimin modernleşmesinin bir sonucu olarak okur-yazar sayısının artması, gazetelerin hızlı bir şekilde artması ve buna bağlı olarak da Avrupa’dan yayılan hürriyetçi, meşrutiyetçi fikirlerin daha hızlı bir şekilde yayılmasıydı. Artan bu okur-yazar kitlesinin batıdaki hürriyetçi fikirlerin etkisiyle “müstebit” olarak gördükleri padişaha karşı muhalif yazılar ve şiirler yazmışlardır.

Dönemin birçok aydın, gazeteci, şair ve devlet adamının Abdülhamid’e muhalefet söyleminin benzerlerini İttihat ve Terakki’ye de yöneltmiş olmaları iki dönem arasındaki benzerliklerden kaynaklanan bir durumdur. Tefvik Fikret’in (1867-1915) eleştirileri bu bağlamda örnek oluşturabilecek özellikler taşır. Abdülhamid’e karşı nefretini “Bir Lâhza-i Te’ahhur” başlıklı şiirinde çok ileri bir noktaya taşımış olan şairi bu tutuma itekleyen bazı nedenler vardı: Bunların başında babası dolayısıyla sultana duyduğu kişisel nefret gelir.¹⁷

¹⁷ Tefvik Fikret’in Abdülhamid’e karşı sınır tanımaz bir nefret duyması babası Hüseyin Efendi’nin bir jurnal üzerine Hama, Nablus, Akka, Urfa, Halep ve Antep’e gönderilmesinin etkisi vardır. Sultan Abdülhamid, iki kez gözaltına alınıp serbest bırakılan Tefvik Fikret’in kendisine duyduğu nefreti bilmesine rağmen şairliğine duyduğu saygıdan dolayı fazla incitilmesine izin vermemiştir. Bkz.: Beşir Ayvazoğlu, “Üdebanın Hakiki ve

Sarsılmaz bir inançla bağlandığı batı kaynaklı bazı düşüncelerini gerçekleştirmesinin önündeki tek engel olarak gördüğü Abdülhamid, şairin öfkesini ikinci kez kendine çekiyordu. Fikret'in İttihat ve Terakki yönetimini kastederek çok sert bir dille yazdığı "Han-ı Yağma" şiirini Abdülhamid dönemine bir övgü veya ona karşı daha önce yazılıp çizilmiş şeylerden duyulan bir pişmanlık olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu şiiri Tefik Fikret'in dönemin politik anlayışına karşı, daha önceki dönemde olduğu gibi, takındığı eleştirel tavrının bir sonucu olarak değerlendirmek gerekir.

Abdülhamid'e karşı dile getirilen yanlgı ve itirafların nedenlerine bakıldığı zaman çok bariz olarak görebildiğimiz iki önemli unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, muhaliflerin Abdülhamid'e yönelik eleştirilerindeki en önemli argümanı olan "istibdat", "sansür", ve "Meşrutiyet karşıtlığının" İttihat ve Terakki döneminde daha ileri düzeye taşınarak muhalefet üzerinde büyük bir baskıya dönüşmesidir. İttihatçıların idealize ettiği Meşrutiyet'in özgürlük ve adalet getireceğine dair söylem gerçekleşmediği gibi devlet, İttihatçıların kötü yönetiminden dolayı daha karmaşık problemlerle yüz yüze gelmiştir. Bu problemlerin çözümünde yetersiz kalan İttihatçılar güven kaybına uğramış, zamanında partide yer alarak çeşitli sürgünler yaşamış olan aydınlar da partiyi eleştirmeye başlamışlardır. Bu eleştirilerde, temelde İttihat ve Terakki'nin kötü yönetimini hedef almasına rağmen Abdülhamid dönemiyle kıyaslamalar yaparak eski döneme özlemi ve Abdülhamid'e muhalefetten duyulan pişmanlığı dile getiren ifadelere de rastlamaktayız. Bu pişmanlık içeren ifadeleri dönemin iki önemli muhalif şairi, Süleyman Nazif ve Rıza Tefik üzerinden örneklendirmeye çalışacağız.

1897'de Paris'e giderek Jöntürkler'e katılan Süleyman Nazif (1870-1927), Ahmet Rıza (1858-1930)'nın *Meşveret* (1895-1908) gazetesinde Abdülhamid aleyhinde yazılar yazdı. Ahmet Rıza ile anlaşmazlığa düşünce İstanbul'a döndü ve Abdülhamid tarafından Bursa mektupçuluğuna atandı. Meşrutiyet'in ardından istifa ederek İstanbul'a geldi ve gazeteciliğe başladı. İttihat Ve Terakki'yi eleştiren yazılarından dolayı İstanbul'dan uzaklaştırılarak Bursa, Kastamonu, Trabzon, Musul ve Bağdat valiliklerinde görevlendirildi. 1918'de İstanbul'a dönerek Cenab Şahabettin'le (1870-1934) *Hadisat* (1918-1919) gazetesini yayımladı. İttihat ve Terakki aleyhinde yazdığı şiir, Meşrutiyet dönemini "eski istibadla" kıyaslayarak Abdülhamid döneminin istibadına özlem duyduğunu şu şekilde ifade eder:

Müşfik Dostu Sultan II. Abdülhamid'in Edebiyat ve Edebiyatçılarla İlişkileri" *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*. (Ed.) Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay (İstanbul: Milli Saraylar Yayınları, 2017), 257-258.

“Padişahım gelmemişken yâda biz
İşte geldik senden istimdada biz
Öldürürler başlasak feryada biz,
Hasret olduk eski istibdada biz

Dem-be-dem coşmakta fakr-u ihtiyaç
Her ocak sönmüş ve susmuş, millet aç,
Memleket matemde, öksüz taht u taç,
Hasret olduk eski istibdada biz”¹⁸

Süleyman Nazif’in, Abdülhamid’in devrine duyduğu hasreti dile getiren şiiri bir pişmanlıktan çok, İttihat ve Terakki Fırkasının uygulamalarını tenkit etmek ve İttihatçıların “istibdat” olarak adlandırdıkları Abdülhamid devrini yeni dönemle kıyaslamak amacıyla yazılmış gibidir.¹⁹ İttihat ve Terakki ’nin muhaliflere karşı yürüttüğü baskılar, İmparatorluğun içine girdiği karmaşa ve çöküntüyü görece bir istikrarı sağlamış olan Abdülhamid döneminin “istibdat”ını aratır duruma getirmiştir.

Abdülhamid karşıtı muhalifler arasında dile getirilen ikinci bir pişmanlık nedeni ise, İttihat ve Terakki’nin Meşrutiyet yönetimine geçişte yaşanan karmaşa ortamını yönetmekte başarısız olmasından dolayı yeni yönetime yönelik kuşkuların giderek artması ve Abdülhamid’in Meşrutiyet konusunda sürekli dile getirdiği “toplumun henüz bu olgunluğa ulaşmadığı” yönündeki itirazlarının bazı aydınlarca kabul edilmeye başlanmasıdır. Meşrutiyet’in her sorunu çözebilecek bir sihirli formül olmadığı yavaş yavaş görülmeye başlanır. Abdülhamid’in aslında çok önemli bir denge unsuru olarak devletin ayakta kalmasını sağlayan “ağırlığı”, kendisi tahttan indirildikten sonra ‘keşfedilir’.

Sultan Abdülhamid’e çeşitli nedenlerle muhalefet eden farklı görüşteki aydınların İttihat ve Terakki’nin kötü yönetimine maruz kaldıktan sonra, Abdülhamid’e karşı pişmanlıklarını dile getirenlerin sembol ismi, dönemin ünlü şairi Rıza Tevfik’tir (1869-1949). Abdülhamid’e karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde faaliyet gösteren Rıza Tevfik, Meşrutiyet’in ilanından sonra Edirne mebusu olarak meclise girdi ancak İttihat ve Terakki’nin politikalarından rahatsızlık duyan muhaliflerle birlikte Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katıldı. Damat Ferit Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet reisliği görevinde bulundu. Sevr Antlaşması’nı

¹⁸ Hilmi Yücebaş *Süleyman Nazif’ten Hatıralar* (İstanbul: Dizerkonca Yayınları, 1957), 125.

¹⁹ Abdülhakim Koçin, “Sultan Abdülhamid’in Şair ve Yazarlarla İmtihanı” *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, (Ed.) Fahrettin Gün ve Halil İbrahim Erbay (İstanbul: Milli Saraylar Yayınları, 2017), 289.

yapan heyette yer almasından dolayı milli mücadele sonrasında İstanbul’u terk etmek zorunda kalarak Lübnan’a gitti. Daha sonra ‘Yüz Ellilikler’ arasına alınarak ülkeye girişi yasaklandı. Rıza Tevfik’in bu sürgün yıllarının etkisiyle yazdığı ve 1937’de Kahire’de *Musavât Mecmuası*’nda “La-Yemut Bir Şiir” başlıklı metin, Abdülhamid dönemine dair yoğun pişmanlık duygularını içermesinin yanı sıra İttihat ve Terakki ve Cumhuriyet dönemlerinin muhasebesini de yapar:

.....
“Pâdişah hem zâlim, hem deli” dedik,
İhtilale kıyam etmeli dedik;
Şeytan ne dediyse, biz “beli” dedik;
Çalıştık fitnenin intibahına.

Divane sen değil, meğer bizmişiz,
Bir çürük ipliğe hülya sizmişiz.
Sade deli değil, edepsizmişiz.
Tükürdük atalar kiblegahına.²⁰

Bir kısmını yukarıya aldığımız şiirde geçen “Bir çürük ipliğe hülyâ dizmişiz” dizesini, uzun yıllar meşrutiyet aşkıyla mücadele etmiş Osmanlı aydınlarının yaşadığı hayal kırıklığını ifade eden önemli bir itiraf olarak kabul etmek lazımdır. Abdülhamid sonrası hem İttihat ve Terakki hem de Cumhuriyet dönemini tasvir ederken çizdiği tablo ile Abdülhamid dönemine büyük bir özlem duyduğunu ifade eden şair, “gavs-ı ekber” olarak gördüğü padişahı, ahirette himmet ve şefaate dilemektedir. Abdülhamid karşıtı olan aydınların Meşrutiyet üzerine temellendirmeye çalıştığı siyasal-toplumsal ütopyanın gerçekleşmemesinin aydınlarımızda yol açtığı duygusal-düşünsel kırılma sonucunda dile getirilen bazı itiraflarla Sultan Abdülhamid ve döneminin yeniden değerlendirildiğine tanık olmaktadır.

4. Meşrutiyet Dönemi İslamcılarının II. Abdülhamid’e Dair Pişmanlık, Yanılgı ve İtirafı

²⁰ Rıza Tevfik, “Abdülhamid’in Ruhaniyetinden İstimdat”, *Büyük Doğu*, II/65, 1947, 2.

İslamcılarının bir “asr-ı saadet rüyası” olarak idealize ettikleri Meşrutiyet yönetimi, Osmanlı Devleti’nin yüzyılların birikimi olan sorunlarını çözecek bir formül olarak kabul görmüştür. Bu ideal dünyaya ulaşmanın yolu Abdülhamid’e muhalif olan kesimlerle işbirliği yapmaktan geçiyordu. İslamcı aydınların Abdülhamid muhalefeti diğer aydınlarla ortak bazı yönere sahip olmakla beraber temelde farklı nedenlere dayanmaktaydı: Devlet ve toplum hayatında dini unsurların daha fazla etkin olmasını isteyen, ulemanın yönetimdeki ağırlığının geçmişteki gibi yeniden kurulmasını esas alan temel talepleri vardı. İslamcılarının, Meşrutiyet talebiyle İttihatçılara katılması, halk arasında İttihatçıların “dinsiz” ve “mason” olduğuna dair endişelerinin giderilmesinde, Abdülhamid karşıtı muhalefetin toplumsal taban bulmasında önemli rol üstlenmiştir. Ancak İslamcı aydınların Abdülhamid dönemiyle ilgili itirafları diğer aydınlarla büyük ölçüde benzerlikler taşır.

İlmiye kökenli İslamcılardan olan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Fatih Camii müderrisliği yapmıştır. Abdülhamid’in katıldığı huzur derslerine iştirak eden Mustafa Sabri Efendi, bir dönem Sultan Abdülhamid’in kütüphanesinin sorumluluğunu üstlendi. Abdülhamid dönemini “istibdat ve münker devri”²¹ olarak değerlendiren Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, ateşli bir Meşrutiyet taraftarı olarak Abdülhamid’e karşı İttihat Terakki’ye destek vermiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Meclis-i Mebusan’a Tokat mebusu olarak katıldı. Mustafa Sabri Efendi, önce İttihat ve Terakki’ye destek vermiş daha sonra Hürriyet ve İtilaf Partisi’ne geçerek *Beyanu’l-Hak* dergisinde (5 Ekim 1908-4 Kasım 1912)İttihat Terakki karşıtı yazılar yazarak yoğun bir muhalefet yapmıştır. İttihatçıların Babıali Baskını’ndan sonra tutuklanma korkusuyla Romanya’ya kaçmak zorunda kalmıştır. İttihat ve Terakki’nin 1918’de iktidardan çekilmesiyle tekrar İstanbul’a dönen Mustafa Sabri Efendi, Damat Ferit Paşa kabinesinde şeyhülislam olarak görev yapmıştır. Lozan Antlaşması’ndan sonra da yurt dışına kaçmıştır. Abdülhamid karşıtı muhalefetin önemli isimlerinden olan Mustafa Sabri Efendi, Abdülhamid’in hal’inden sonra ortaya çıkan yönetim boşluğunu şu şekilde ifade eder: “Sultan Abdülhamid Han’ın hal’ edilmesini destekledim. Ancak, altı ay sonra anladım ki Abdülhamid’in siyasetteki ağırlığı bütün meclise denk ve hatta meclisten fazla idi”.²² Bu ifadeler Abdülhamid karşıtı muhalefetin güçsüzlüğünün itirafı olarak değerlendirilebilir. Mustafa Sabri’nin bu itirafı daha sonra birçok kişi tarafından da dile getirilmiştir.

²¹ Kemal Kaya, *Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve Siyasi Görüşleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996), 60.

²² Yavuzhanlı Osmanoğlu, *Sultan Abdülhamid Han Hakkında Meşhurların İtirafı* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013), 51-52.

Benzer ifadeleri Abdülhamid'e en sert ifadelerle muhalefet etmiş olan Mehmet Akif'te de görmekteyiz. Akif'in "Asım" şiirinde anlattığı Köse İmam, Sultan Abdülhamid istibdadına karşı çıkarak sürgüne gider ancak sonradan gelen hürriyet Akif'in beklediği hürriyet değil ve şair "devr-i sabık-ı arar olmuştur".²³ Abdülhamid'i pişmanlık içeren ifadelerle yeniden değerlendirdiği "semerci" meseliyle anlatır;

Giden semerciyi, derler, bulur muyuz şimdi?

Ya böyle kalfa değil, basbayağı muallimdi.

Nasıl da kadrini vaktinde bilmedik, tuhaf iş:

Semer değilmiş o rahmetlinin ki devletmiş!"

(...)

Devr-i sabık" mı dedin şimdi? Elindeyse çevir,

Ensesinden tutup eyyamı da gelsin o devir.²⁴

Yukarıdaki dizeler bir pişmanlık ifadesi olarak okunabildiği gibi, İttihatçıların kötü yönetimi karşısında Abdülhamid'e daha anlayışla bakmaya çalışan bir yaklaşımın ürünü olarak da yorumlanmaya açıktır. 'Devr-i sabık' ı aramak muhaliflerin ortak duygusuna dönüşmüştür.

Galeyandır... Galeyen geldi mi kalmaz mantık...

Su bulanmazsa durulmaz... Hele sabret azıcık...

İyi, lakin ne kadar beklemiş olsan, işler,

Eskisinden daha berbad, iyileşmek ne gezer!²⁵

Süleymaniye Kürsüsünde yer alan bu satırlarda; Meşrutiyet ideali gerçekleşmemiş, ümitleri yıkılmış, devlet ve toplum hayatında ortaya çıkan karmaşadan dolayı yoğun bir umutsuzluğa sürüklenmiş olan Akif, ortaya çıkan kötü sonuçtan İttihat Terakki'yi sorumlu tutmuştur.

Akif'in Mısır'da iken, saygı duyduğu yakın dostlarından Yozgatlı Mehmed Efendi'ye şunları söylediği ifade edilmiştir: "Ölmez de iyileşirsem bu konuları nazma döküp işleyeceğim, Bir de hatıraları yazmak istiyorum. Hatıralarımda Sultan Abdülhamid'e karşı it'tizar [özür dileme] ve itiraflarım olacak".²⁶ Hayatının son dönemlerinde, hastalığı sırasında dile getirdiği bu ifadelerde II. Abdülhamid hakkındaki kanaatlerini değiştirmiş olabileceğine

²³ M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar I* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 45.

²⁴ M. Akif Ersoy, *Safahat*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2011), 361, 365.

²⁵ Ersoy, *Safahat*, 161.

²⁶ Selma Argon-Ferda Argon, *Dedem Mehmet Akif, Zorluklarla Geçen Bir Ömrün Saklı Kalmış Hikâyesi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 189.

dair bir delil olarak kabul edilebilirse de hangi konularda ne tür bir pişmanlık duyduğunu bilmemize imkân vermediği için kesin bir hüküm koymak zordur.

Bediüzzaman Said Nursi (1876-1960), Sultan Abdülhamid'e yönelik eleştirilerinde muhalefetini şahsileştirmeyen tutumuyla göze çarpar. Meşrutiyete yürekten inanmış ve Meşrutiyet'in halk arasında benimsenmesi için çok çaba göstermiş olan Said Nursi, Meşrutiyet'in önünde bir engel olarak gördüğü Abdülhamid'e muhalefet etmiştir. Ancak Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve ardından gelen İttihat ve Terakki'nin kötü yönetimi, Said Nursi'nin bu dönemi farklı bir gözle yeniden değerlendirmesine neden olmuştur. Abdülhamid'e karşı eleştirilerinde daha ihtiyatlı olan Said Nursi, geçmişte onun karşıtlarının sert muhalefetine ve taraftarlarının aşırı yüceltmelerine karşı gerçekçi duruşunu şu şekilde dile getirir: "Hükümete hücum edenlerden bazıları 'Haydo, Haydo' derlerdi; bazıları da 'Haydar Ağa', 'Haydar Ağa' derlerdi; ben 'Haydar' derdim, şimdi de Haydar diyorum. Bu böyle biline".²⁷

Said Nursi, dönemin İslamcı aydınları gibi Abdülhamid'in istibdadına karşı çıkarken daha sonraki İttihat ve Terakki'nin daha şiddetli istibdadına ve Cumhuriyet dönemlerinde yaşadığı baskı, hapis ve sürgünlerin ardından Abdülhamid dönemini 'zayıf ve ismi bir istibdat' olarak değerlendirir:

"Eski Said, bazı dâhi siyasi insanlar ve hârika ediplerin hissettikleri gibi, çok dehşetli bir istibdadı hissedip ona karşı cephe almıştı. O hissi kablelvuku tâbir ve te'vile muhtaçken bilmeyerek resmî zayıf ve ismi bir istibdat görüp ona karşı hücum gösteriyorlardı. Hâlbuki onlara dehşet veren, çok zaman sonra gelecek olan istibdatların zayıf bir gölgesini asıl zannederek öyle davranmışlardır, öyle beyan etmişlerdir. Maksat doğru, hedef hata. İşte Eski Said de, eski zamanda böyle acîb bir istibdadı hissetmiş. Bâzı asarında ona hücum ile beyanatı var. O müthiş istibdat-ı acibeye karşı meşruta-i meşrûayı bir vasıta-i necat görüyordu. Ve hürriyet-i şer'iyye, Kur'an'ın ahkâmı dairesindeki meşveretle musibeti defeder diye düşünüp öyle çalışmış".²⁸

Said Nursi, İttihatçıların Abdülhamid aleyhindeki çabalarını bir hürriyet mücadelesi olarak değil, daha sıkı bir istibdat düzeni kurmak amacıyla geliştirildiğini ifade eder: "İstibdat

²⁷ Bediüzzaman Said Nursi, *İçtimai Dersler* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2012), 140.

²⁸ Bediüzzaman Said Nursi, *Kastamonu Lahikası* (İstanbul: Sözler Neşriyat, 1995), 46.

ve tahakküm, cehalet cihetiyle şimdi hüküm-fermadır. Güya istibdat ve hafiyelik tenasüh etmiş ve Abdülhamid'den istirdad-ı hürriyet değilmiş. Belki hafif ve az istibdadi, şiddetli ve kesretli yapmış".²⁹ Geçmişteki hafif istibdada karşı çıkmasından duyduğu pişmanlığı dile getirirken kendisini suçlar; "Keçeli Said, sen şefkatli bir padişaha müstebit diye itiraz etmiştin, onun cezası olarak şu dehşetli istibdadın cezasını çek."³⁰ Said Nursi Meşrutiyetin ilanı ve halk arasında meşrutiyet bilincinin yayılması noktasında gerek Selanik ve İstanbul'da verdiği konferanslar, halka yaptığı açık konuşmalar gerekse Kürtler arasında meşrutî fikirlerin benimsenmesi ve Meşrutiyetle ilgili endişelerin giderilmesi için gösterdiği yoğun çabalar dikkate alındığında Abdülhamid'e muhalefetine daha mutedil bir dil kullandığı görülmektedir. Bu durumu Said Nursi'nin siyaset arenasına geç girmiş olmasına ve ilmi kişiliğini politik heveslere karşı korumasına bağlanabilir.

Abdülhamid'in hal' fetvasını yazan biri olarak öne çıkan Elmalılı Hamdi Efendi(1878-1942)'nin de Abdülhamid hakkındaki düşüncelerinin sonraki dönemlerde değiştiğine tanık oluruz. Damat Ferit Paşa hükümetinde Evkaf Nazırı olmasından dolayı Cumhuriyet döneminde idamla yargılanıp ardından serbest bırakılan Elmalılı Hamdi'nin, değişen koşulların ve zamanın ardından Abdülhamid'e dair düşüncelerinin değiştiğine dair bazı ifadelerine rastlarız. Kendisine Abdülhamid'in hal' edilmesi meselesini soran oğlu Muhtar Yazır'a "cinayet, cinayet... bu iş bir cinayetti. Bunu bana bir daha sorma, sorma" demiştir. Muhtar Yazır'ın babasının defterinden naklettiği bilgilere göre; "Hayatımdaki en büyük hata, Sultan Hamid'in hal'ine karışmamdı"³¹ ifadeleri bu konudaki pişmanlığına bir kanıt olarak öne sürülebilir.

Elmalılı'nın Abdülhamid'e dair düşüncelerindeki değişime bir başka örnek de yakınlarından birinin Elmalılı Hamdi'ye, kendisine tahsis edilen maaşı niçin almadığını sorması üzerine verdiği cevapta dile getirilmiştir; "Ben o maaşı Sultan Abdülhamid Han zamanında hak ettim. Fakat o büyük sultana haksızlık yaptık. O maaş bana helâl olmaz,"³² demesi geçmişin yeni bir muhasebesi olarak görülebilir. Cumhuriyet döneminde aktif politikadan uzak durarak çekildiği bu inziva hayatı yahut göz hapsi döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kendisine ısmarladığı tefsir ve mealini yazmakla meşgul olmuştur.³³

²⁹ Nursi, *İçtimai Dersler*, 175.

³⁰ Abdülkadir Badıllı, *Mufassal Tarihçe-i Hayat I* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 184.

³¹ Recep Çiğdem, "Elmalılı Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 429.

³² Osmanoğlu, *Meşhurların İtirafı*, 47.

³³ İsmail Kara, "Üç Devir, Üç Elmalılı Hamdi". *Diyanet: İlmi Dergi*. 51 (3), 2015, 20.

İttihat ve Terakki içinde Abdülhamid'e karşı mücadele etmiş olan Hüseyin Kazım Kadri de anılarında Abdülhamid hakkındaki yanılgısını şöyle ifade etmiştir: “10 Temmuz *İnkılâbı ve Netayici* isimli eserimde padişâhı ‘müçtehid-i muhti’ yani hataya düşen müctehid tabiriyle tavsif etmişim; bugün bazı içtihatlarında isabetli olduğunu kabul etmeye mecburuz”.³⁴ Abdülhamid’in tek bir kişiye dayanan istibdadının, Meşrutiyet’in ardından birkaç kişiye geçmiş olmasından başka bir şeyin değişmediğini belirten H. Kazım Kadri, dönemin daha gerçekçi bir tasvirini şu şekilde yapmıştır: “Abdülhamid halkın bir muhassala-i ahlakından başka bir şey değildi. Bütün fenalıkları Abdülhamid’e yüklemek ve onu, evet yalnız onu her şeyden mesul ve muateb görmek o zamanın bir modası hükmünde idi. Abdülhamid’in ancak kendine hayat verecek bir muhitte tesir edebileceğini kimse düşünemiyordu”.³⁵ Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi Abdülhamid, dönemin ruhuna uygun bir politik anlayışın temsilcisi olarak halkın genel ahlakına tercüman olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminin önemli devlet adamlarından ve İslamcılık düşüncesinin önemli isimlerinden olan Said Halim Paşa, Şura-yı Devlet üyeliği, Ayan Meclisi üyeliği, Şura-yı Devlet Reisliği, hariciye nazırlığı ve sadrazamlık gibi devletin üst kademelerinde görev yapmıştır. Dolayısıyla Said Halim Paşa’nın düşüncelerini ve gözlemlerini bu tecrübeler ve birikimin ışığında değerlendirmek gerekir. Abdülhamid’le beraber mesai yapmış birisi olarak Abdülhamid’in şahsı ve döneminin icraatları konusundaki gözlem ve değerlendirmelerine içeriden bir bakış olarak ayrı bir önem vermek gerekir. Abdülhamid dönemi istibdadının toplumda yarattığı ahlaki yozlaşmayı kabul etmekle beraber bunun tek sorumluluğunu padişaha yüklemekten kaçınır.³⁶ Abdülhamid’in yönetim anlayışına birçok yönden muhalefet etmesine rağmen, değerlendirmelerinde hakkaniyetli gözlemlerde bulunan Said Halim Paşa, Abdülhamid dönemini genel olarak değerlendirirken dönemin toplumsal yapısını göz ardı etmeyen daha müspet bir çerçevede dikkat çekici şu ifadeleri kullanır:

İslam’ı çepeçevre sarmış olan uyuşukluktan kurtarma başarısı Abdülhamid’e aittir. O, sonsuz bir sabır ve sanatkârane bir dikkat harcamıştır. Onun sayesinde, Türkiye’nin desteği ile ilk devirlerdeki birlik ve beraberliğe tekrar ulaşmaya doğru artarak ilerleyen bir tarzda İslam’ın siyasi uyanışı daha da belirgin hale gelmiştir. İçtimaî, ahlakî ve entelektüel bir yeniden doğuş yönündeki yoğun ve heyecanlı bir

³⁴H. Kazım Kadri, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*, Yay. Haz. İsmail Kara (İstanbul: İletişim Yayınları,1991), 233-234.

³⁵ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 141-142.

³⁶ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 56.

arzu, siyasi bağımsızlık fikri ile birleşiyordu ki, bunun gerçekleşmesinin özellikle de İslam'ın yurdunun modern gereçlere daha çok uygun olarak donanmış olmasına bağlı olacağı anlaşılmıştı.³⁷

Said Halim Paşa'nın 1920'de Malta Adası'nda sürgününde kaleme aldığı "Türkiye ve Hilafet" adlı makaleden yukarıda yaptığımız uzun alıntıdaki değerlendirmelerine baktığımızda, Abdülhamid döneminin çok geniş bir çerçevede, konjoktürel koşullar, iç ve dış gelişmeler de bir arada verilerek objektif bir tablo çizilmeye çalışıldığı görülmektedir. İslamcılık siyasetiyle İslam dünyasında yarattığı heyecanla, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde ve dışında kalan İslam dünyasında birliktelik duygusunu canlandırması, okullaşmaya ve eğitime verdiği önemle toplumun kültürel ve ahlaki gelişimini hızlandıran bir modernleşmenin mimarı olarak Abdülhamid döneminin belirgin yönleri üzerinde durmuştur. Said Halim Paşa, II. Meşrutiyetle başlayan entelektüel ve kültürel gelişimde Abdülhamid'in katkısını takdir etmekle, Abdülhamid öncesi ve sonrası arasındaki gelişim çizgisindeki devamlılığı nadir olarak gören ender İslamcı aydınlardan biridir.

Sonuç

Osmanlı modernleşme hareketinin seyri içerisinde giderek önemini kaybeden, etkinlik alanı daralan, devlet ve toplum nezdindeki ağırlığı kaybolmakla karşı karşıya gelen ulema sınıfı bu durumun müsebbibi olarak gördüğü II. Abdülhamid'e karşı İttihat ve Terakki Partisi'yle ittifak yaparak Meşrutiyetin ilan edilmesinde etkili olmuşlardır. İslamcılar, Abdülhamid'e karşı oluşan muhalefet cephesinde yer alarak, İttihat ve Terakki'nin dindar muhafazakâr halk kesiminin Meşrutiyet'e yönelik tereddütlerinin giderilmesinde ve Meşrutiyetin toplumsal taban bulmasında önemli rol oynamıştır. Ancak İttihat ve Terakki Partisi'nin yönetimde ulemaya gereken önemi vermemesi, İslamcılarla kurduğu ittifakın giderek dağılmasına neden oldu. İttihat ve Terakki'nin iktidarı döneminde otoriter bir yönelim içerisine girerek muhalefete baskı yapması, İslamcıların politik önceliklerini dikkate almaması, Türkçü ve seküler yönelimlerinden dolayı İslamcıların muhalefetine neden oldu. Bu koşullar altında İslamcılar, Abdülhamid dönemine dair pişmanlık ve itiraflarını dile getirmeye başladılar. Ancak bu tarz itiraflar sadece İslamcılarla sınırlı kalmamış, parti dışında kalan birçok kişi bu dönemi Abdülhamid dönemiyle karşılaştırarak yani bir muhasebe yapma ihtiyacı duymuştur. Bu itiraflar, yanılığın dönemin bir genel muhasebesi ve sonraki

³⁷ Said Halim Paşa, "Türkiye ve Hilafet" *Hilafet Risaleleri 4*, Haz. İsmail Kara (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 405.

dönemlerle bir kıyaslama yoluyla söylenmiş sözler olarak yeni dönemin eleştirileri olarak da okunabilir.

İslamcıların, Abdülhamid'e dair yanılgı veya pişmanlıklarını değerlendirirken şu hususun göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz: Pişmanlıklarını dile getiren İslamcı olan ve olmayan aydınlar, Abdülhamid'i daha sonraki dönemlerle kıyaslayarak bazı sonuçlar çıkarmışlardır. İslamcıların önemli bir kısmı, zamanında destekledikleri İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe ve laikliğe yönelmesini ve giderek otoriter bir anlayışla muhalifler üzerinde yürüttüğü baskılardan dolayı bu partiyle ilişkilerini kesmişlerdir. Elmalılı Hamdi, Said Nursi, Mustafa Sabri ve Mehmet Akif gibi bazıları da Cumhuriyet döneminde ciddi bir baskı altında hayatlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Mustafa Sabri ve Mehmet Akif gibi bazıları yurt dışına kaçmayı tercih ederken, Said Nursi ve Elmalılı Hamdi gibi bazıları ise kabuğuna çekilerek politikadan uzak durmak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla İslamcıların Abdülhamid'e dair pişmanlıklarını dile getiren ifadeleri bir "ehven-i şer" olarak görmek kanaatimizce daha isabetli bir yaklaşım olur. İttihat ve Terakki'nin ardından gelen Cumhuriyet idaresi ise İslamcılığın politik söylemini tamamen kaybetmesine bağlı olarak İslamcıların da görünür olmaktan uzaklaştığı bir dönem olmuştur.

Makalenin başına koyduğumuz Said Halim Paşa'nın Abdülhamid hakkındaki meşhur itirafı çok önemli bir tespiti de içermesi açısından dikkate değerdir. Diğer İslamcıların göremediği bir toplumsal gerçekliğe vurgu yapıldığı gibi Meşrutiyet konusundaki beklentilerinin gerçekçi temellere dayanmadığının da ifadesidir. Bu durum Meşrutiyetin ilanında ve uygulanmasında tereddütler yaşayan ve halkın Meşrutiyet konusundaki bilinçsizliğinden yakınan II. Abdülhamid'in iddialarının temelsiz olmadığını muhaliflerince itiraf edilmiş olması konumuz açısından aydınlatıcı bir örnek oluşturur.

Kaynakça

Ahmed, Yakoob. "Sultan II. Abdülhamid Karşıtı Ulema", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*. (Ed.) Fahrettin Gün- Halil İbrahim Erbay, İstanbul: Milli Saraylar Yayınları, 2007, 332-351.

Ali Cevad Bey. *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.

- Alkan, Necmettin. *II. Abdülhamid ve Jön Türkler*. İstanbul: Selis Kitaplar, 2009.
- Argon, Selma-Ferda Argon. *Dedem Mehmet Akif, Zorluklarla Geçen Bir Ömrün Saklı Kalmış Hikâyesi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Ayvazoğlu, Beşir. “Üdebanın Hakiki ve Müşfik Dostu” Sultan II. Abdülhamid’in Edebiyat ve Edebiyatçılarla İlişkileri” *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*. (Ed.)Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, İstanbul: Milli Saraylar Yayınları, 2017. 250-263.
- Badıllı, Abdülkadir. *Mufassal Tarihçe-i Hayat I*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
- Bediüzzaman Said Nursi. *Kastamonu Lahikası*. İstanbul: Sözler Neşriyat, 1995.
- Bediüzzaman Said Nursi. *İçtimai Dersler*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2012.
- Bein, Amit. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*. Çev. Bülent Üçpınar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar I*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Çiğdem, Recep. “Elmalılı Hamdi Yazır” *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015, 417-440.
- Ersoy, M. Akif. *Safahat*. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Nesil Yayınları, 2011.
- Finkel, Caroline. *Rüyadan İmparatorluğa*. Çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Gün, Fahrettin-Halil İbrahim Erbay. (Ed.) *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi* İstanbul: Milli Saraylar Yayınları, 2017.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. Çev. Ali Berktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- H. Kazım Kadri. *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*. Yay. Haz. İsmail Kara, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi II*. İstanbul: Risale Yayınları, 1989.
- Kara, İsmail. *İslamcuların Siyasi Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kara, İsmail. “Üç Devir, Üç Elmalılı Hamdi”. *Diyanet: İlmi Dergi*. 51 (3), 2015, 11-28.
- Karpat, H.Kemal. *İslam’ın Siyasallaşması-Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*. Çev. Şiyar Yalçın, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Kaya, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve Siyasi Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Koçin, Abdülhakim. “Sultan Abdülhamid’in Şair ve Yazarlarla İmtihani” *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*. (Ed.) Fahrettin Gün - Halil İbrahim Erbay, İstanbul: Milli saraylar Yayınları, 2017, 264-291.

Koloğlu, Orhan. *Abdülhamid Gerçeği*. İstanbul: Gür Yayınları, 1987.

Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*. Çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Mustafa Sabri. “Beyan’ül-Hak’ın Mesleği” *Beyan’ül-Hak*, I/1, 22 Eylül 1324/ 5 Ekim 1908.

Osmanoğlu, Yavuzhanlı. *Sultan Abdülhamid Han Hakkında Meşhurların İtirafı*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

Rıza Tevfik. “Abdülhamid’in Ruhaniyetinden İstimdat”, *Büyük Doğu*. 2 (65), 1947, 2.

Sait Halim Paşa. “Türkiye ve Hilafet” *Hilafet Risaleleri 4*, Haz: İsmail Kara, İstanbul: Klasik Yayınları, 2004, 391-408.

Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Sultan Abdülhamid Han. *Devlet ve Memleket Görüşlerim I*, Haz: Atilla Çetin İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.s

Sungu, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat II*. Ankara: MEB Yayınları, 1999, 777-857.

Yücebaş, Hilmi. *Süleyman Nazif’ten Hatıralar*. İstanbul: Dizerkonca Yayınları, 1957.